

О. С. БЕЛЯЄВ

**Розкопки поселення
доби бронзи
поблизу с. Йосипівка**

Як відомо, природні умови відігравали важливу роль в житті первісного суспільства. Дослідники давно звернули увагу на відмінності, які існували у господарстві населення степової і лісостепової зон сучасної України. В меншій мірі вивчено побут і господарство мешканців прикордонної смуги Степу і Лісостепу. Ця територія не була предметом спеціального дослідження, хоч в її межах відбувались контакти різних груп населення, як скотарського, так і землеробського, носіїв певних археологічних культур, що особливо виразно виявилось наприкінці бронзового віку.

Однією з ділянок на пограниччі Степу і Лісостепу є долина р. Орелі, лівої притоки Дніпра. З археологічної точки зору її басейн досліджено дуже мало. На початку ХХ ст. Д. І. Еварницький розкопав тут близько сотні курганів, де були поховання ямної, катакомбної і зрубної культур, а також кочівницького часу¹. У 1926 р. на Орелі та її притоках Орчику і Берестовій провадив розвідки О. К. Тахтай, який відкрив ряд пам'яток в основному неолітичного часу².

У 1963—1964 і 1968 рр. експедиції Інституту археології АН УРСР (керівник Ю. Г. Колосов) та Дніпропетровського університету (І. Ф. Ковальова)³ виявили в цьому районі велику кількість пам'яток різних археологічних культур. Починаючи з 1970 р. в долині Орелі працює експедиція Дніпро-Донбас (ІА АН УРСР), яка вперше на цій території розпочала розкопки багатощарового поселення і могильника поблизу с. Йосипівка Магдалинівського району Дніпропетровської області.

Поселення розташоване за 1,5 км на північний захід від села на лівому березі р. Орелі, на пригирловому підвищенні розмірами 250 × 60 м (висота над літнім рівнем води 4—5 м). У східній частині воно перерізане струмком, який, очевидно, є залишком рукава ріки, що омивав підвищення з півночі та сходу. З північного боку тепер є ліс, а південний бік прилягає до берега ріки. Поверхня підвищення задернована (рис. 1).

В межах поселення було зачищено обрив берега на ділянці 10 м довжиною. Тут, на глибині 0,2—1,8 м, простежено культурний шар потужністю 1,6 м. У верхній частині залягав гумосований пісок товщиною 50—80 см, нижче — темно-сірий пісок, подекуди насичений зольними прошарками (до 30 см), ще нижче — бурий (50 см), під яким починався світло-жовтий материковий пісок.

Поселення багатощарове. На ньому знайдено матеріали неоліту, бронзи — раннього заліза і слов'янського часу. Однак шари простежити було дуже важко. Стерильні прошарки, що поділяли їх, практично відсутні. На основі залягання матеріалу можна приблизно встановити, що знахідки слов'янського часу розташовувались в гумосованому шарі на глибині 0,2—0,8 м. Нижче (переважно в темно-сірому піску) залягали знахідки ранньозалізного віку, на глибині 1,2—1,8 м в бурому піску виявлена зрубна і багатоваликівка кераміка. В основі культурного ша-

ру (глибина 1,7—1,8 м) траплялись черепки неолітичного часу з гребінцевим орнаментом.

На поселенні знайдено десять поховань, серед них — чотири неолітичних, два зрубних. Культурна належність решти поховань не встановлена.

На південь від поселення, за поворотом ріки, на березі розташований основний могильник, де розкопано 67 поховань різних історичних

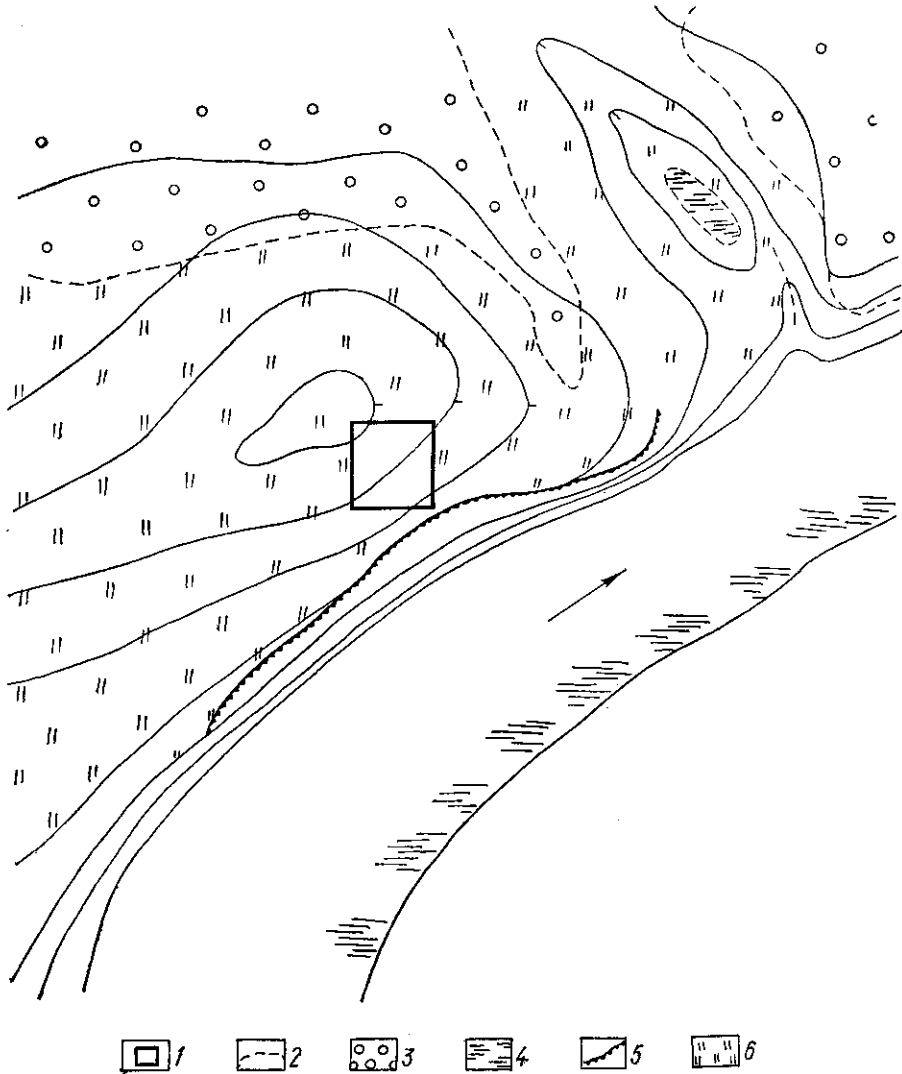

Рис. 1. Загальний план:

1 — розкоп; 2 — межа лісу; 3 — дерева; 4 — болото; 5 — обрив берега; 6 — луг.

періодів — від неоліту до залізного віку. Переважна більшість їх належить до зрубного часу. За інвентарем ці поховання можна пов'язати з досліджуваним поселенням. Усі наведені дані свідчать про довгочасне існування поселення і могильника, а також про те, що вони являють собою єдиний археологічний комплекс.

Ця стаття присвячена опису матеріалів доби бронзи і раннього заліза⁴, виявлених в шарах, що залягали в темно-сірому і бурому піску з зольними прошарками. На поселенні розкрита площа в 240 м², де зафіксовано залишки двох жител: одне (№ 1) належить до пізньої бронзи, друге (№ 2) — до раннього залізного віку (рис. 2).

Найбільш ранніми є залишки культури багатоваликівої кераміки. Можливо, тут було короткочасне поселення цієї культури, оскільки слідів жител і господарських споруд не знайдено. Поверхня основної маси черепків жовтувато-сірого кольору, на зламі — сірого, з внутрішнього боку покрита густими дрібними розчосами. Тісто щільне, з домішкою дрібнозернистого, майже не помітного піску.

У колекції кераміки наявні вінця, стінки і денця посудин. Валики наліпні і відтягнуті, округлі й трикутні в розрізі, іноді з насічками, розташовувалися паралельними

горизонтальними рядами або під кутом один до одного (рис. 3, 1—3). Виділяється один екземпляр вінця, прикрашених одночасно прокресленими лініями, валиком з насічками і гулькою (рис. 3, 4). Цікава нижня частина посудини, орнаментована двома валиками і трьома жолобками між ними (рис. 3, 5).

Кераміка має численні аналогії на поселеннях культури багатоваликівої кераміки⁵.

Житло № 1 (рис. 2), що належить до зрубної культури, відкрито у південній частині поселення ближче до берегового обриву. Контури вдалося простежити лише на глибині 1,6 м. Рівень, з якого житло було впушене, не встановлено. Воно, очевидно, мало прямокутну форму і орієнтацію зі сходу на захід. Розміри його (7,5×5,5 м) визначені дуже приблизно, в основному на підставі зольного прошарку, утвореного на дольвіці і простеженого в стінці розкопу. Північно-

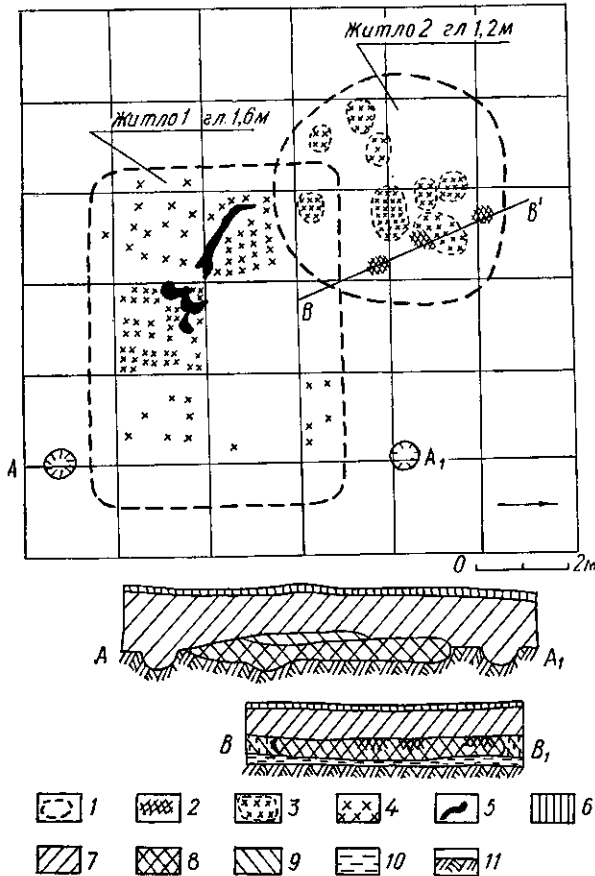

Рис. 2. План розкопу та розрізу жител:

1 — контури жител; 2 — вогнища; 3 — розвал посудини; 4 — кераміка; 5 — обпалена глина; 6 — дерен; 7 — гумус; 8 — зольний прошарок; 9 — темний пісок; 10 — сірий пісок; 11 — жовтий материковий пісок.

західний кут житла був зруйнований, вхід, мабуть, розташовувався зі східного боку. Земляна дольвіка добре утрамбована. У південній частині трапилось скупчення обпаленої глини довжиною 3 м, шириною 0,1 м і висотою 0,1 м (можливо, це залишки зруйнованої глинобитної стінки або вогнища). Хоча стовпових ям виявити не вдалося, житло, імовірно, було наземним або дещо (на 20—30 см) заглибленим у материк.

На північ і південь від східного краю будівлі наявні дві господарські ями округлої форми, звужені донизу. Діаметр їх у верхній частині 60 см, нижній 40 см, глибина 40 см.

У житлі знайдено кам'яний товкач з циліндричною шийкою і жолобком навколо верхньої частини (рис. 4, 7). Крім того, велика кількість фрагментів кераміки зібрана по всій його площі, особливо бага-

то уламків виявлено біля завалу обпаленої глини. Серед них є вінця, стінки і денця. На деяких вінцях під зрізом наявний валик, наліпний або відтягнутий, іноді з защипами. Частина фрагментів, що походять від грубих товстостінних посудин кухонного призначення, має сліди розчосів з зовнішнього і внутрішнього боків.

В обох ямах були черепки, ідентичні знайденим в житлі, і кістки тварин.

Аналогії цьому житлу і описаним матеріалам можна знайти на Сабатинівському поселенні. За своїми розмірами та плануванням воно найближче до житла № 8 на Сабатинівці⁶, для якого теж характерна

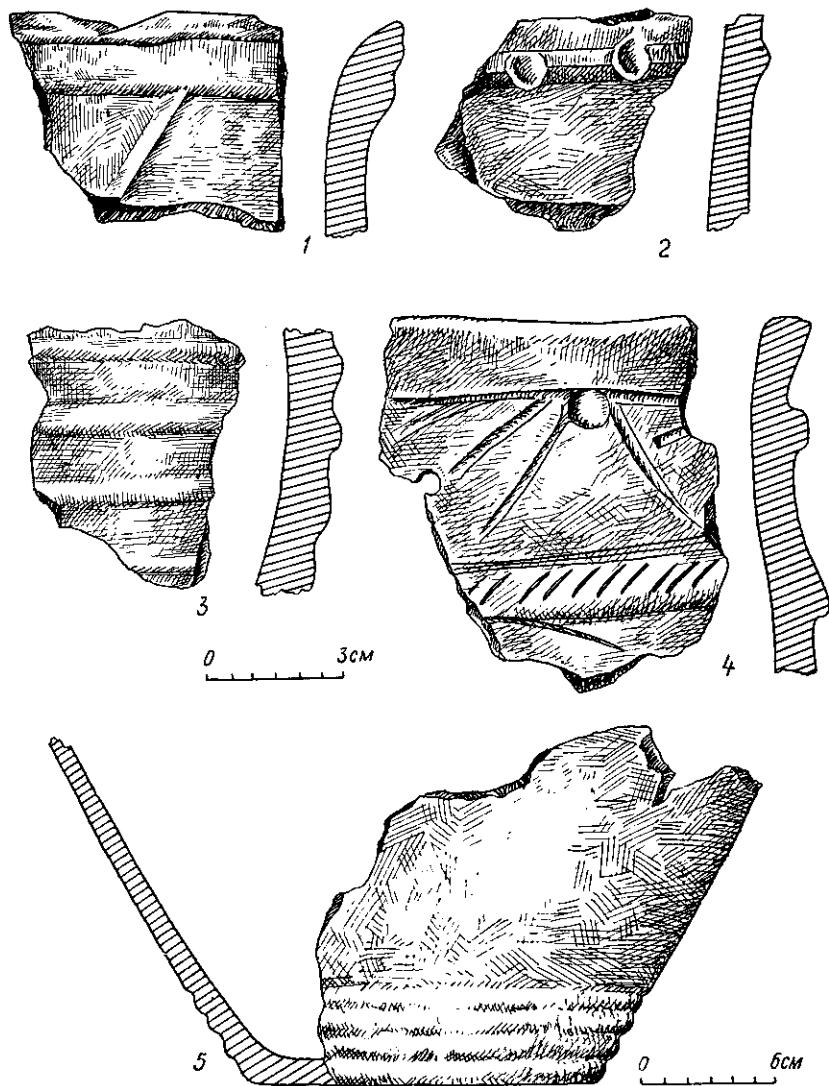

Рис. 3. Зразки багатоваликової кераміки (1—5).

добре утрамбована земляна долівка і відсутність вогнищ. Обпалена глина нагадує залишки глини, знайдені в сабатинівському житлі.

Знарядь на поселенні мало. Це вже згаданий товкач (рис. 4, 7), кістяна проколка (рис. 4, 2), прясло напівсферичної форми (рис. 4, 1), заготовка для кістяної пряжки (рис. 4, 4) і розпиляні кістки (рис. 4, 3, 5, 6). Крім того, є два аморфних камені, що мають сліди використання

їх в ролі розтиральників. Подібні знаряддя також відомі на Сабатинівському поселенні ⁷.

На Йосипівській пам'ятці знайдено велику кількість кісток тварин, серед них визначено п'ять особин домашнього бика, дві — вівці-кози, три — свині, одна — коня ^{*}.

Кераміка, виявлена в житлі й у відповідному йому шарі, складається з посудин двох груп. До першої належать посудини банкоподібної форми, серед яких виділяються: а) з прямими стінками і з розширеними догори; вони мають вінця, скошені назовні чи всередину, з округлим або плоским зрізом (рис. 5, 1—3); б) посудини без шийки або з нечітко позначеною шийкою і округлим тулубом та злегка відігнутими назовні вінцями, зрізаними плоско або заокругленими (рис. 5, 4—6). Друга

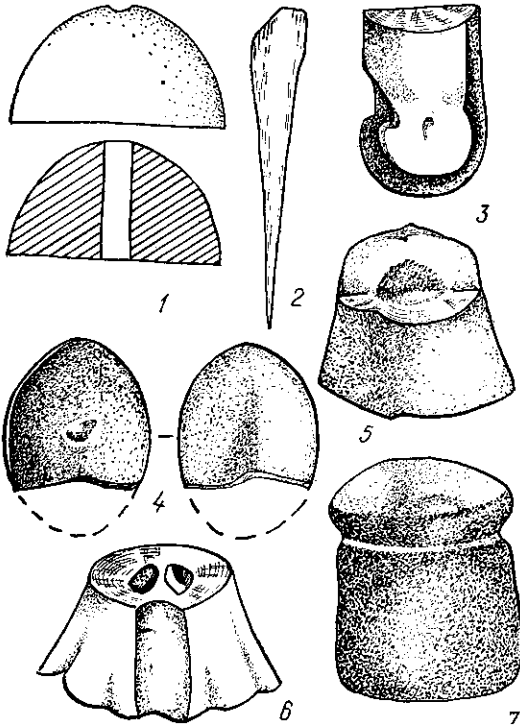

Рис. 4. Знаряддя та вироби з кістки (1—7).

група — посудини з чітко виділеною шийкою, високими плічками і майже рівними стінками, які звужуються донизу. Деякі з них мають видовжені пропорції (рис. 5, 7—10).

Поверхня всіх виробів сіра і темно-сіра. На деяких черепках є сліди загладжування, в тісті — незначна домішка піску. Частина горщиків прикрашена валиками, наліпними і відтягнутими, трикутними в розрізі, часто з насічками і пальцьовими вдавленнями.

Визначення культурної належності Йосипівського поселення викликає значні труднощі. З одного боку, певна частина кераміки має прямі аналогії в матеріалах Сабатинівського поселення, нижнього шару Ушкали, Чикалівки ⁸. Так, посудини першої групи відповідають екземплярам, виділеним І. М. Шарафутдіновою з Сабатинівки, Чикалівки, Анатоліївки в одну групу (1-шу). Це стосується і другої

групи, яка знаходить аналогії на тих же пам'ятках (2-га група, за класифікацією І. М. Шарафутдінової). З другого боку, кераміка Йосипівського поселення близька до матеріалів пам'яток, що належать до власне зрубної культури більш східних районів ⁹.

Відмінність між виробами з вищезгаданих поселень полягає у тому, що в Йосипівці немає гострореберних горщиків низьких пропорцій, сковорідок-жаровень, кришок, кубків, чаш тощо. Це дає можливість вважати Йосипівське поселення пам'яткою сабатинівського етапу зрубної культури.

Крім матеріалів доби бронзи, тут трапилися знахідки раннього залізного віку. Вони зосереджувались в житлі № 2, виявленому в північно-західній частині поселення на глибині 1,2 м. Контури його визначені приблизно за обрисами зольної ями та скупченням кераміки. Можна думати, що воно мало округлу форму, площею 25 м². На долівці залягав шар золистого піску. В східній половині житла простежено три вог-

* Визначення провів кандидат біологічних наук В. І. Свистун.

нища, розташовані в одну лінію на відстані 0,7—1 м одне від одного. Як свідчать вуглисті плями, вогнища відкритого типу, округлої форми, діаметром 50 см. Житло, можливо, являло собою наземну споруду або трохи заглиблену в материк.

На долівці розчищено вісім розвалів посудин: три — в південно-західній частині житла, три — в північній половині, один — у південній

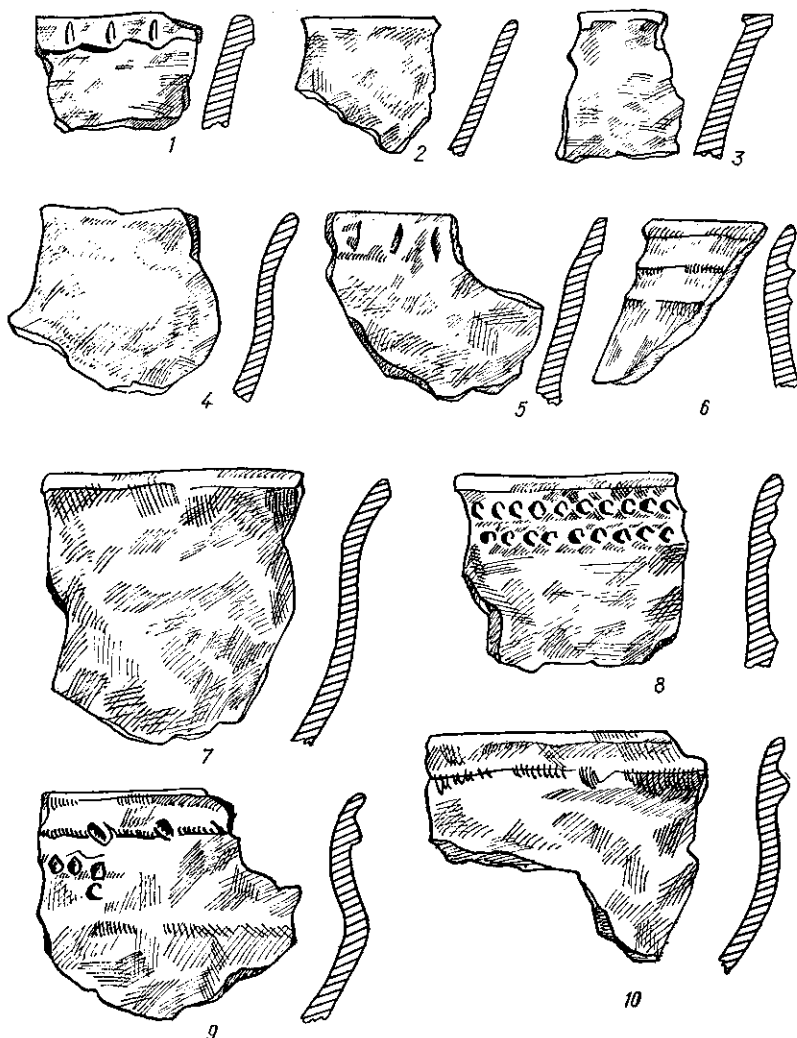

Рис. 5. Зразки зрубної кераміки (1—10).

і один у центрі. Восьма посудина знайдена на вогнищі. Повністю вдалося реставрувати п'ять посудин. Всі вони глечикоподібної форми, з невеликою шийкою, відігнутими назовні вінцями, добре виділеною шийкою і плічками, вузьким дном і дуже опуклими боками. Висота посудин — 25—40 см, діаметр дна 9—12 см, діаметр шийки — 13—26 см.

Решта кераміки знайдена у відповідному житлі шарі, за формою, орнаментом і домішками в тісті її можна поділити на три групи. У першу входять опуклобокі посудини з вузькою шийкою і маленьким денцем. Вони тонкостінні (до 0,6 см), підлощені, поверхня сіро-жовтого кольору. В тісті — домішка піску, помітні блискітки слюди. На одній посудині є врізний орнамент (рис. 6, 1), на другій — наскрізні отвори з одного боку (рис. 6, 2).

Друга група включає екземпляри такої самої форми, неорнаментовані. Поверхня сіро-жовтого кольору має сліди загладжування, але більш груба порівняно з посудом першої групи. В тісті помітна незначна домішка шамоту (рис. 6, 3, 4).

До третьої групи належать опуклобкові посудини з широкою шийкою і вузьким дном. Під вінцями або на шийці вони прикрашені валиком,

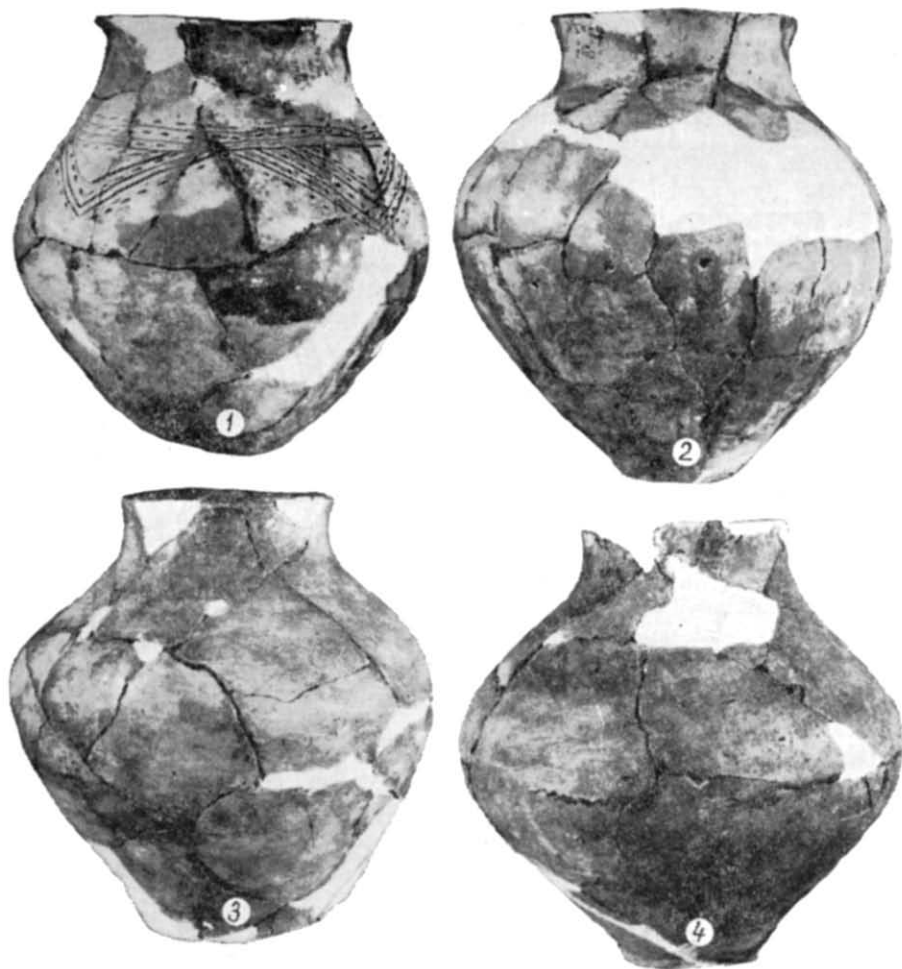

Рис. 6. Зразки чорноліської кераміки (1—4).

розчленованим пальцевими вдавленнями, іноді кінці його звисають (рис. 7, 2—4). Валик відтягнутий, тонкий, трикутний в розрізі, виконаний дуже ретельно. На деяких посудинах є насічки по зрізу вінця (рис. 7, 1). Поверхня сіро-жовтого кольору, злегка підлощена, зі слідами загладжування. Крім цих груп, можна виділити ще кілька проміжних типів.

Найбільш близькі аналогії кераміці першої групи за формою, обробкою поверхні, складом тіста є в матеріалах Суботівського городища чорноліської культури¹⁰. Посудини з розчленованим валиком, кінці якого звисають, подібні до тих, що виділені нами в третю групу. Аналогічна кераміка відома і на інших поселеннях чорноліської культури¹¹. Однак є і певні відмінності. Зокрема, на Йосипівському поселенні немає посудин з наскрізними отворами під вінцями, які трапляються на всіх відомих поселеннях чорноліської культури, а також не підлощених виробів з грубо обробленою поверхнею чорного або сірого кольору та

червоно-бурих, з великою домішкою піску чи кварциту в тісті. Не знайдено мисок, черпаків, кубків.

Відсутні й зольники, характерні для городищ чорноліської культури. При цьому слід відзначити, що описане вище житло за формою і розмірами повністю відповідає землянці № 3 на Суботівському городищі¹², а в землянці № 4 аналогічно розташовані вогнища (можливо, це своєрідна етнографічна ознака).

В цілому, незважаючи на деякі істотні відмінності, йосипівське житло № 2 можна віднести до першого етапу чорноліської культури. Поселення цієї культури відомі на Правобережжі й Лівобережжі Дніпра, на р. Ворсклі¹³. Встановлено, що чорноліське населення не має генетичних коренів на Лівобережжі, а являє собою частину мешканців Правобережжя, які перейшли на лівий берег Дніпра¹⁴. Територія поширення цієї культури тут поки що не з'ясована. Розкопки поблизу Йосипівки дають підставу вважати, що район розселення чорноліських племен на Лівобережжі Дніпра не обмежувався р. Ворсклою, а включав і долину р. Орелі.

Аналіз матеріалів першого розкопаного на Орелі поселення приводить до деяких попередніх висновків про заселення цієї території за доби бронзи і раннього заліза. Імовірно, що в середній період бронзового віку тут мешкали племена культури багатоваликової кераміки, яких пізніше змінили зрубники. Генетичний зв'язок цих племен цілком можливий, але для підтвердження його потрібні дальші дослідження. На початку залізної доби в басейні р. Орелі проникли племена чорноліської культури, а звідти вони могли пізніше перейти на Ворсклю.

Розгляд питання про відносини вказаних племен між собою і з їхніми сусідами потребує ще нових додаткових матеріалів.

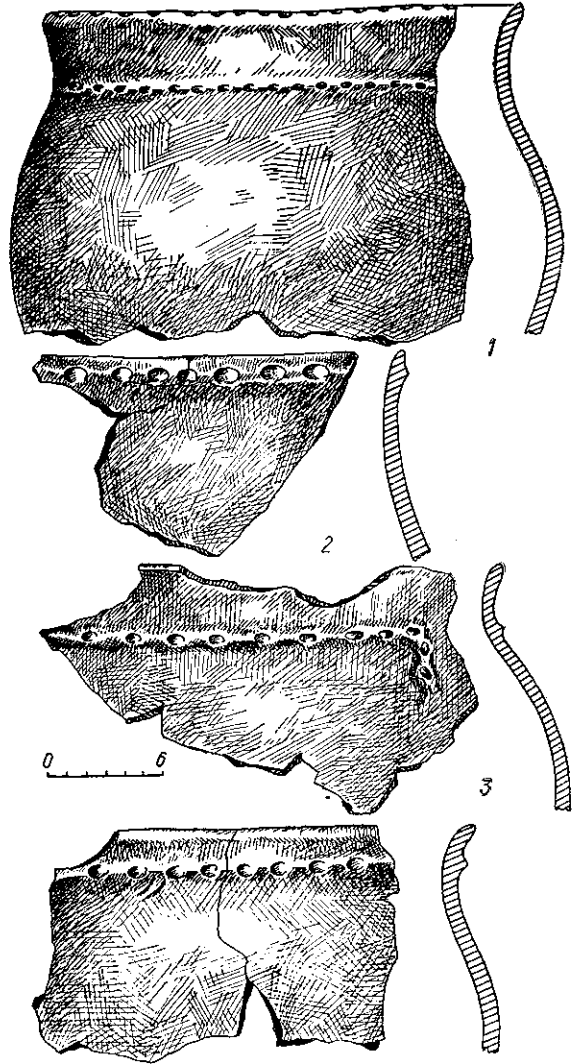

Рис. 7. Зразки чорноліської кераміки (1—4).

¹ Зварницький Д. И. Раскопки курганов в пределах Екатеринославской губернии.— Труды XIII АС, 1907, т. 1.

² Тахтай О. К. Археологічна Орчанщина в долинішньому Лівобережжі. Рекогносціровка, 1929.— ВУАК, № 109/7, НА ІА АН УРСР.

³ Ковалева И. Ф. Неолит Приорелья.— Тези другої наукової конференції. Кривий Ріг, 1965; Ковалева И. Ф., Колозов Ю. Г. Неолитические стоянки бассейна реки Орели.— АИНУ, 1969, вып. 3.

⁴ Матеріали інших епох опубліковані в статті: Телегін Д. Я., Беляева С. О. Пам'ятки ранньослов'янського часу в Поорілі.— Археологія, 1975, № 18.

⁵ Березанская С. С. Об одной из группы памятников средней бронзы на Украине.— СА, 1960, № 4, с. 38.

⁶ Добровольський А. В. Перше Сабатинівське поселення.— АП, 1952, т. 4, с. 84, 85.

⁷ Там же, с. 86.

⁸ Добровольський А. В. Перше Сабатинівське поселення.— АП, 1952, т. 4, с. 85; Телегін Д. Я. Питання відносної хронології пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я (за матеріалами розкопок С. Ушкалка).— Археологія, 1961, т. 13, с. 7; Шарафутдинова И. Н. К вопросу о сабатиновской культуре.— СА, 1968, № 3; Шарафутдинова И. Н. Поселення епохи пізньої бронзи поблизу Кременчука.— Археологія, 1964, т. 17.

⁹ Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии в 1901 г.— Труды XII АС, 1905, т. 1; Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии в 1903 г.— Труды XIII АС, 1907, т. 1.

¹⁰ Тереножкин А. И. Культура предскифского времени в Среднем Поднепровье.— Вопросы скифо-сарматской археологии. М., 1954, с. 97, 98.

¹¹ Тереножкин А. И. Комплексная экспедиция на Кременчугской ГЭС и раскопки у Ново-Георгиевска в 1956 г.— КСИА АН УССР, 1959, вып. 8.

¹² Граков Б. Н., Тереножкин А. И. Субботовское городище.— СА, 1958, № 9, с. 168.

¹³ Ковпаненко Г. Т. Пам'ятки скіфського часу в басейні р. Ворскли.— Археологія, 1961, т. 13.

¹⁴ Ильинская В. А. О происхождении культур раннежелезного века на Левобережье Среднего Днепра.— КСИИМК, 1957, вып. 70.

А. С. БЕЛЯЕВ

Раскопки многослойного поселения вблизи с. Осиповка

Резюме

В 1971—1974 гг. экспедиция Днепр-Донбасс ИА АН УССР проводила раскопки многослойного поселения у с. Осиповка Магдалиновского района Днепропетровской области. Поселение имеет мощный культурный слой (1,6 м), содержащий материалы неолита, бронзы, раннего железного века и славянского времени.

Эпоха бронзы представлена многоваликовой и срубной керамикой, а также изделиями из кости, найденными в жилище, хозяйственных ямах и культурном слое.

На поселении раскопаны остатки двух жилищ. Анализ материалов жилища № 1 и соответствующего ему культурного слоя позволяет датировать его сабатиновским этапом срубной культуры. Жилище № 2 относится к ранней ступени чернолесской культуры. Благодаря находкам чернолесских материалов на Орели можно уточнить территорию распространения памятников этой культуры на Левобережье Днепра.

Исследования Осиповского поселения и других памятников долины р. Орели позволяют ставить вопрос о генетических связях и взаимоотношениях культур эпохи бронзы и раннего железа в данном районе.

Ю. О. ШИЛОВ

Перший та четвертий Старосільські кургани

Стаття присвячена публікації матеріалів курганів, досліджених поблизу с. Старосілля Велико-Олександрівського району Херсонської області.

Курган № 1 розташований за 2 км на схід від села на верхній терасі лівого берега р. Інгульця. Діаметр його 84 м, висота від рівня похованого ґрунту 9,65 м. Під час розкопок було залишено сім бровок, орієнтованих по лінії північ—південь і зафіксовано десять профілів (рис. 1).